



УДК 159.922.7:616
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-1-56

ФРУСТРАЦІЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

Карпюк Ю.Я., к. психол. н.,
викладач кафедри загальної та клінічної психології
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті аналізуються основні підходи до розуміння феномена фрустрації, розглядаються її найсуттєвіші характеристики. Наголошується, що підліткова фрустрація як своєрідний психічний стан підростаючої особистості, який, як правило, супроводжується різними негативними психоемоційними станами, такими як роздратування, розчарування, тривога, відчай, агресія тощо, може стати однією з причин проявів асоціальної поведінки.

Ключові слова: фрустрація, підліток, підліткова фрустрація, підлітковий вік, детермінанти асоціальної поведінки, асоціальна поведінка.

Карпюк Ю.Я. ФРУСТРАЦИЯ КАК ДЕТЕРМИНАНТА АСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ПОДРОСТКОВ

В статье анализируются основные подходы к пониманию феномена фрустрации, рассматриваются ее существенные характеристики. Отмечается, что подростковая фрустрация как своеобразное психическое состояние подрастающей личности, которое, как правило, сопровождается различными отрицательными психоэмоциональными состояниями, такими как раздражение, разочарование, тревога, отчаяние, агрессия и т. д., может стать одной из причин проявления асоциального поведения.

Ключевые слова: фрустрация, подросток, подростковая фрустрация, подростковый возраст, детерминанты асоциального поведения, асоциальное поведение.

Karpiuk Yu.Ya. FRUSTRATION AS A DETERMINANT OF THE MODERN TEENAGERS' ASOCIAL BEHAVIOUR

The article analyzes the main approaches to understanding the phenomenon of frustration, examines its most important characteristics.

Special attention was paid to the teenage frustration as a kind of psychic state of a growing person, which is usually accompanied by various negative psycho-emotional states, such as irritation, disappointment, anxiety, despair, aggression, etc., can become one of the causes of manifestations of asocial behavior.

Of particular note is also due to the destructive nature of the direct effect of frustration, as a negative psychological state, caused by the impossibility of solving the specific problems of this age period.

The purpose of this study is to reveal the state of development of the problem of teenage frustration in the scientific national and foreign literature; to highlight its most important characteristics; to find out the features of the influence of frustration on the development of adolescent's social behavior.

The study demonstrated that significant number of children in adolescence is in an unstable psycho-emotional state, which, under unfavorable conditions, can cause manifestations of non-motivated aggression and hostility towards the surrounding. Also, the majority of modern adolescents have a low level of development of emotional evaluation, cognitive and behavioral components.

The results indicate that the phenomenon of frustration, as a specific reaction to the barriers that block the activity of a person, is the fact of the violation of the coordination of social connections of the individual, moral losses, and the lack of coordination of the social relations of the individual, is one of the important factors that has a direct influence on the formation of the asocial patterns of the behavior of the growing person. changes in social status and obstacles to the implementation of public roles.

Key words: frustration, teenager, teenage frustration, adolescent age, determinants of asocial behavior, social behavior.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми асоціальної поведінки підлітків і її основних детермінант зумовлена як новими викликами наукового пошуку, так і самою соціальною значущістю проблеми. Натепер доводиться констатувати, що останнім часом значно зросла статистична вага представленості в молодіжному середовищі різноманітних кризових явищ. Так, щорічно в Україні за безпосередньою ініціативою та участю неповнолітніх здійс-

нюється більше ніж 40 тисяч протиправних дій, що становить 8,8 відсотка від загальної кількості злочинів, які зареєстровані в державі загалом. Серед цих злочинів такі як убивства, важкі тілесні ушкодження, розбійні напади, пограбування, крадіжки тощо. Основними рисами злочинності неповнолітніх стали дитяча жорстокість, крадіжки, пограбування, розбійні напади, вимагання; залежність (наркоманія, п'янство, проституція, тютюнопаління тощо) [7, с. 3–12].

Як засвідчують дані Державної статистики України, порівняно з попередніми десятиліттями значно зросла кількість неповнолітніх, які змушені перебувати на обліку в медичних закладах із розповсюдженими сьогодні невтішними діагнозами, такими як алкоголізм і наркоманія. Також, як засвідчує сумна статистика, кожне п'ятнадцяте правопорушення чи злочин в Україні ініційовано і здійснено саме неповнолітніми. Порівняно з іншими віковими групами асоціальна поведінка неповнолітніх становить сьогодні найбільш небезпечні для країни руйнівні тенденції. Зрозуміло, що основні причини всіх цих асоціальних відхилень і протиправних дій лежать в особливостях взаємозв'язку та взаємодії підростаючої особистості з навколишнім світом, референтним соціальним середовищем і самою собою. Отже, на особливу увагу заслуговує детермінація всіх цих розладів поведінки як сукупності факторів, що викликають провокуючу, посилюючу або підтримуючу поведінку [9] і діють на різних рівнях соціальної організації: макросоціальному, мікросоціальному, індивідуально-особистісному, психофізіологічному.

Одним із значущих факторів, що безпосередньо впливає на формування асоціальних патернів поведінки підростаючої особистості, є феномен фрустрації як специфічної реакції на бар'єри, які блокують діяльність людини, що є фактами порушення координатії соціальних зв'язків особистості, моральних утрат, зміни соціального статусу й перепоною до виконання суспільних ролей. Фрустрація, як й інші афективні стани, виникає в гострих критичних ситуаціях, але її динаміка значною мірою визначається структурою самої особистості [1, с. 255].

Актуальність дослідження зумовлена також деструктивним характером безпосередньої дії фрустрації як негативного психологічного стану, спричиненого неможливістю розв'язати специфічні завдання цього вікового періоду. Наявність цієї невирішеної суперечності може зумовити виникнення в підростаючої особистості сильних психоемоційних переживань – фрустраційних станів, наявність яких може бути причиною ініціації та здійснення з боку особистості різноманітних асоціальних форм поведінки. Особливо гостро проблема фрустраційних станів і їх впливу на нормативний статус поведінки представлена в підлітковому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підліткова фрустрація як один із актуальних психологічних станів саме в підлітковому віці широко представлена в

зарубіжних і вітчизняних наукових дослідженнях. Зокрема, однією з перших наукових праць у вітчизняній психології «Про психічні стани людини» належить Н. Левітову, який відкрив проблему фрустрації як психічного стану [16].

Як один із визначальних факторів формування в підлітків соціально дезадаптованої поведінки, схильність до якої вища за наявності в них окремих акцентуованих рис характеру, розглядають фрустрацію Н. Максимова, К. Мілютіна [18; 19; 20]. Більш того, саме у фрустраційних ситуаціях акцентуації характеру особистості проявляються виразніше й більшість із них перешкоджають доланню стану фрустрації (О. Кузьміна) [13]. У фрустрованих станах більшість підлітків емоційно нестабільна та незріла (І. Кошлань) [11]; схильна агресивно ставитись до оточуючих, виявляти невмотивовану ворожість (О. Запужляк) [8]; має низький рівень розвитку когнітивного, емоційно-оцінного та поведінкового компонентів «Я-образу» (І. Бушай) [5].

Крім того, найбільш типові прояви фрустрації в дітей підліткового віку представлені в наукових дослідженнях Н. Каменської, А. Лічко, С. Морозюк, І. Подмазіна, Н. Панасенко, О. Сибіль та інших [10; 17; 22; 23; 24].

Викликають інтерес публікації Л. Кузнєцової [14], спрямовані на дослідження особливостей психічного стану фрустрації в підлітків з різними акцентуаціями характеру, а також впливу різних типів акцентуованих рис на рівень фрустрації окремих учнів підліткового віку.

Водночас за всієї широкої гами представленості аналізу феномена фрустрації в різного роду наукових дослідженнях та очевидної актуальності анонсованої проблеми дотепер у психолого-педагогічній літературі ще не досить чітким є обґрунтування різноманітних підходів до вивчення проблеми підліткової фрустрації та її впливу на розвиток асоціальної поведінки.

Мета статті – розкрити стан розробленості проблеми підліткової фрустрації в науковій вітчизняній і зарубіжній літературі; виділити найсуттєвіші її характеристики; з'ясувати особливості впливу фрустрації на розвиток асоціальної поведінки підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття фрустрації натеper використовується в різних теоріях, концепціях і підходах, які сформовані в рамках різних психологічних шкіл і напрямів. Для її кращого розуміння, пояснення та прогнозування використовуються багатоаспектні підходи великої кількості різнопланових наук і на-



укових течій, зокрема психології, правознавства, педагогіки, соціології, медицини тощо. У Словнику практичного психолога фрустрація тлумачиться як відповідний психічний стан переживання невдачі, який виникає за наявності реальних чи уявних непереборних перешкод на шляху до певної мети [28]. Як наголошують такі дослідники, як Д. Креч, Р. Кратчфілд, Н. Лівсон, фрустрація – це психічний стан гострого переживання незадоволеної потреби. Після стресу це найбільш поширений вид важких станів, у яких може перебувати людина у своєму житті й діяльності [12, с. 55].

У розрізі поданих визначень феномена фрустрації заслуговує на увагу твердження С. Прахової, що фрустрація є складним структурно-системним утворенням, що має циклічний характер, який полягає в багаторівневому і складному процесі переходу від фрустрованості до стану фрустрації, провідну роль у якому відіграє складне поєднання внутрішньособистісних, когнітивно-інформаційних, емоційно-вольових і мотиваційно-поведінкових процесів, що є основними детермінантами, які діють згідно із соціальним нормативним контекстом конкретної фрустраційної ситуації [27]. Найбільш поширеним способом пояснення сутності цього феномена фрустрації є інтерпретація її через явище перешкоди, що виникає на шляху досягнення людиною мети своєї діяльності (В. Левітов, Р. Шауров, Р. Лоусон, Н. Браун, І. Пірен та інші).

У перекладі з латинської «фрустрація» (лат. *frustration*) – розчарування, невдача чи невдала спроба. Фрустрація, як правило, стосується основних проблем емоційно-вольової, мотиваційної, діяльнісної та поведінкової сфер особистості. І хоча феномен фрустрації має свої, як деструктивні, так і конструктивні, особливості, ми зосередимо свою увагу тільки на деструктивному її боці як одній із детермінант виникнення асоціальної поведінки в підлітковому віці.

Отже, значущість проблеми фрустрації вперше стає предметом аналізу у філософських роботах початку ХХ століття. Доречним тут буде спогад психоаналітичної теорії З. Фрейда, який розглядав феномен фрустрації як своєрідний психічний стан, що потенційно може спровокувати виникнення серії серйозних проблем, зокрема неврозів [30].

У руслі цього бачення доречною є теорія фрустрації-агресії, авторами якої стали Дж. Доллард, Л. Дуб, О. Маурер, Н. Міллер, Р. Сірс, які відстоювали тезу, що поява агресії завжди передбачає існування фрустрації й, навпаки, що існування фрустрації

завжди призводить до певної форми агресії [33].

Подібною до попередніх тверджень є позиція зарубіжних дослідників S. Britt, S. Janus, які наголошують на тому, що фрустрація може існувати у двох співіснуючих площинах як ситуація та як поведінкова реакція. Важливу роль при цьому відіграють обструкції та бар'єри, які мають зв'язок з агресією, емоційним напруженням і конфліктами [32].

Те, що фрустрація є причиною проявів і провокує схильність до агресивних поведінкових дій, зазначає Л. Берковіц. Як основний збуджуючий компонент розглядається гнів, а провокує агресивну реакцію своєрідний пусковий механізм [2].

У цьому ракурсі актуальними є дослідження J. Dill та С. Anderson, які наголошували, що фрустрація, яка не має значного виправдання, має більше шансів спровокувати агресивні реакції, ніж та, причини якої є зрозумілими й цілком усвідомлюваними [34].

Досить актуальними для розкриття нашого бачення феномена фрустрації як детермінанти різнопланових асоціальних проявів стали роботи Н. Левітова (фрустрація, що викликає агресію, реакцію уникнення, депресію та регресію); А. Махнача (похідні фрустрації – напруження й неспокій); В. Астапова (фрустрація, що викликає почуття байдужості, тривожності, апатії); Т. Румянцева (результат фрустрованості – заздрощі та ворожість); А. Плотічера (заздрощі та ревності); А. Бандури (різноманітні психосоматичні реакції) тощо.

Отже, аналіз наукової психологічної літератури дає змогу зробити висновок, що фрустрація – це своєрідний психічний стан особистості, який, як правило, супроводжується різними негативними переживаннями: роздратуванням, розчаруванням, тривогою, відчаєм, агресією тощо – і може стати однією з причин проявів асоціальної поведінки.

Ураховуючи те, що підлітковий вік є найбільш чутливим щодо виникнення різнопланових фрустрованих станів у рамках нашого аналізу, значущою визнається наявність опосередкованого зв'язку між наявністю стану фрустрації та її безпосереднім вираженням у різних асоціальних поведінкових проявах неповнолітніх. Оскільки проблемі підліткового віку присвячено величезна кількість різнопланових робіт, зокрема, таких науковців: Л. Виготського, М. Боришевського, І. Беха, Л. Божович, Б. Бадмаєва, І. Гояна, Т. Драгунова, Ф. Дольто, Д. Ельконіна, А. Мудрика, Н. Максимової, Л. Орбан-Лембрик,

Ж. Піаже, М. Савчина, Д. Фельдштейна, Е. Еріксона тощо, ми зосередимо свою увагу тільки на тих дослідженнях, у яких висвітлюються ті особливості розвитку дитини в підлітковому періоді, які можуть стати причиною виникнення різнопланових фрустрованих станів неповнолітніх.

Отже, підлітковий вік – відповідний період переходу від дитинства до дорослості; період інтенсивного становлення підростаючої особистості, її почуттів, волі, спрямованості; час, коли на перший план виступає безапеляційне прагнення жити й діяти так, як це роблять дорослі люди.

Усвідомлюючи свою дорослість, підліток значно активізує свою життєву активність у напрямі інтенсивної ціннісної переорієнтації. У вирішенні повсякденних життєвих проблем і ситуацій підліток намагається бути схожим на дорослу людину, проте здебільшого поводить себе як дитина. Як стверджує Л. Перрет, підліток є ще дитина, водночас уже не дитина, має риси дорослого, але ще не дорослий, намагається обмірковувати свої прагнення, дії, як це роблять дорослі, але своєрідно, по-дитячому [26, с. 110]. Саме ця суперечність у його психічному розвитку вимагатиме від дорослих обережного, делікатного й тактовного ставлення, що буде дуже суттєвим у подальшому нормальному становленні його особистості.

Основним психологічним механізмом розвитку такого почуття дорослості, згідно з дослідженнями І. Дубровіної, є привласнення відповідних зразків поведінки [25, с. 328], що регулюється прагненням виконувати реально корисні, соціально визнані дії. Але водночас підлітки усвідомлюють «штучність» власної дорослості, відчувають невпевненість у своїй новій статусній позиції, потребують її визнання й підтвердження однолітками та дорослими. Отже, такі форми виявлення «почуття дорослості» досить часто можуть набувати яскраво вираженого демонстративного характеру (О. Куришева, К. Поливанова, Г. Прихожан).

Розглядаючи основні детермінанти розвитку самосвідомості в підлітковому віці, доречно відмітити наявність у підлітків чітко вираженого прагнення до самопізнання, основний зміст якого виявляється в безпосередній індивідуалізації та наслідуванні. Цей віковий період характеризується зростанням значущості «Я-концепції» (як результату самопізнання), системи уявлень про себе, формування складної системи самооцінок на основі перших спроб самоаналізу, порівняння себе з іншими [29].

У цьому контексті актуальним є твердження Д. Фельдштейна, який пов'язує

деформації підліткової самосвідомості з наявністю різкої суперечності між прискореним загальним соціальним розвитком дітей (пов'язаним з умовним залученням до світу дорослих) і закритими для них можливостями реального соціального функціонування та реальних особистісно значущих шляхів соціалізації. Саме ці суперечності надалі можуть призводити до внутрішнього конфлікту, фрустрації та навіть штучної затримки особистісного розвитку [31].

Для підліткового періоду характерним буде інтенсивний перехід від орієнтованості на оцінки інших на самооцінювання. У самооцінці підлітки більшу увагу приділятимуть власне особистісним рисам, що зумовить значне зростання егоцентризму як неадекватно високого рівня сконцентрованості на власних сторонах особистості, що кінцевому підсумку може спричинити ефект переоцінки своїх можливостей і надмірний розвиток самовпевненості. Як стверджує Г. Прихожан, саме з підліткового віку зіставлення реальних та ідеальних уявлень про себе стає основою «Я-концепції» школяра [25, с. 309].

У розвитку моральної сфери підлітків, як зазначає І. Гоян, є також свої особливості: «моральні норми, які пред'являються підлітку, виступають в узагальненій формі і не дають «рецептів поведінки» на усі можливі випадки життя. Дотримання моральних норм вимагає від підлітка внутрішньої психологічної готовності самостійно здійснювати моральний вибір, при цьому враховувати характер обставин» [6, с. 17]. «Моральні норми можуть стати орієнтиром у виборі тієї чи іншої форми поведінки лише за умови їх повного засвоєння, інтеріоризації, коли вони впливатимуть на поведінку людини через її самосвідомість і самооцінку, мотиваційну сферу, розуміння й установки, тобто стануть особистісними засобами регуляції поведінки» [6, с. 103].

Тобто, як зазначає Г. Прихожан, підлітки є особливою соціально-психологічною й демографічною групою, що має власні норми, установки, специфічні форми поведінки, які зумовлюють утворення особливої підліткової субкультури. Почуття належності до підліткової спільноти й певної групи в межах цієї спільноти, що часто відрізняється не лише інтересами та формами проведення дозвілля, а й одягом, мовою тощо, має суттєве значення для розвитку особистості підлітка, впливаючи на формування в нього норм і цінностей [25, с. 309].

Зазначені й розглянуті вище особливості підліткового віку за несприятливих умов свого розвитку можуть стати основними причинами виникнення в підлітків різних



фрустрованих станів, що доведено низкою класичних і сучасних дослідників, які вказують на наявний зв'язок фрустрації з деструктивними змінами в процесах психічного та особистісного розвитку підростаючої особистості. Таким фрустрованим індивідам, як правило, будуть притаманні деструктивні «фрустраційні емоції» (розчарування, образа, гнів, сум, нудьга, горе) і «фрустраційна поведінка» (безцільні й неупорядковані дії, апатія, агресія та деструкція, стереотипія, регресія й агресивна поведінка) [15, с. 107].

На фрустраційний стан як один із детермінантів формування у підлітків соціально дезадаптованої поведінки вказувала Н. Максимова, звертаючи увагу при цьому на наявність у підлітків різного роду акцентуацій і зазначаючи, що у фрустраційних ситуаціях акцентуації характеру особистості проявляються виразніше, більшість із них перешкоджає доланню стану фрустрації [20].

Як наголошує А. Шамне, у період підліткового віку виникає амбівалентність за такими показниками: між домінуючим прагненням підлітка до самоактуалізації та його ж прагненнями відповідати нормативним критеріям соціальних експектацій; між мотивацією збереження своєї самототожності й залежністю від наявних соціальних вимог; між мотивацією самоствердження та досягнення й потребою в єдності (спільності) з іншими людьми [35].

Отже, як засвідчують результати сучасних наукових досліджень, значна кількість дітей у підлітковому віці перебуває в нестабільному психоемоційному стані, що за несприятливих умов може зумовити прояви невмотивованої агресії та ворожості стосовно навколишніх. Також більшість сучасних підлітків має низький рівень розвитку емоційно-оціночного, когнітивного та поведінкового компонентів «Я-образу». Тому такі особливості характеру підлітка в поєднанні з фрустраційними станами можуть стати як однією з причин порушення психосоціальної адаптації підростаючої особистості, так й однією з детермінант різноманових асоціальних проявів.

Згідно з дослідженнями М. Боришевського, І. Гояна, В. Ілійчука, С. Максименка, Н. Пов'якель, поведінка підлітка – це соціально детермінований і психічно мотивований процес, який зумовлений потребами особистості, що виявляється у здійсненні або таких вчинків, що порушують соціально-нормативний порядок, або таких вчинків, що сприяють нормальному функціонуванню й розвитку суспільства. Вихідним елементом внутрішньої психологічної

структури поведінки, як зазначає М. Боришевський, є потреби як соціально зумовлене психологічне джерело, що спонукає, регулює і спрямовує активність особистості [3; 4].

Зрозуміло, що за умов незадоволеності чи гіпертрофованості (викривлення) домінуючих потреб підростаючої особистості в підлітків можуть виникати різноманітні стани фрустрації. Отже, як зазначає Н. Максимова, така поведінка фрустрованої людини втрачає свою цільову орієнтацію, тобто нівелиюється початкова мета діяльності [21]. Якщо фрустрація важливих потреб триває й соціально дезадаптована поведінка не стає нормативною, то в структурі особистості підлітка формуються нові новоутворення, які перешкоджають його соціально спрямованому формуванню та розвитку.

Підсумовуючи, зазначимо, що розглянуті вище психологічні особливості підліткового віку зумовлюють внутрішні суперечності, які, як правило, є рушійною силою розвитку особистості підлітка. Водночас за певних умов за несприятливого поєднання різних чинників ці особливості можуть стати причиною виникнення різноманітних фрустраційних станів, які, у свою чергу, можуть стати причиною різноманових асоціальних проявів.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, одним зі значущих факторів, що безпосередньо впливає на формування асоціальних патернів поведінки підростаючої особистості, є феномен фрустрації як специфічної реакції на бар'єри, які блокують діяльність людини, що є фактами порушення координації соціальних зв'язків особистості, моральних утрат, зміни соціального статусу й перепоною до виконання суспільних ролей. Підліткова фрустрація, як правило, виникає в критичних для підлітка ситуаціях, але її динаміка значною мірою визначається структурою підростаючої особистості.

Специфіка асоціальної поведінки підлітків значною мірою зумовлена як їхніми віковими особливостями, що можуть також стати основою для розвитку неправомірної поведінки, так і наявними фрустраційними станами, у яких безпосередньо може перебувати підростаюча особистість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. 338 с.
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / пер. с англ. А.С. Боричев и др. Санкт-Петербург : Прайм-еврознак, 2001. 512 с.

3. Боришевський М.Й. Развитие саморегуляции поведения школьников : доклад по дисс. ... докт. психол. наук. Киев, 1992. 77 с.
4. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. Київ : Знання УРСР, 1979. 48 с.
5. Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку «Я образу» акцентуованих підлітків : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2000. 255 с.
6. Гоян І.М. Психолого-педагогічні особливості розвитку моральної поведінки підлітків : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 1997. 183 с.
7. Закон і підліток : матеріали обласної науково-практичної конференції, м. Донецьк, 27 жовтня 2000 р. / Ю.Л. Титаренко (гол. ред.). Донецьк : ДІВС, 2001. 283 с.
8. Запухляк О.З. Вплив акцентуацій характеру особистості на агресивність в підлітковому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2006. 391 с.
9. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения). Москва : Академия, 2007. 288 с.
10. Каменская Н.Л. Психологические критерии оценки деятельностных характеристик подростков-акцентуантов : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; НИИ психологи УССР. Киев, 1989. 177 с.
11. Кошлань И.Г. Психологические особенности эмоциональности подростков и стили семейного воспитания : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Южноукраинский гос. педагогический ун-т им. К.Д. Ушинского. Одесса, 2005. 248 с.
12. Креч Д., Кратчфилд Р., Ливсон Н. Фрустрация, конфликт, защита. *Вопросы психологии*. 1991. № 6. С. 76–80.
13. Кузьмина Е.И. Исследование детерминант свободы несвободы от фрустрации. *Вопросы психологии*. 1997. № 24. С. 86–94.
14. Кузнецова Л.М. Особливості психічного стану фрустрації підлітків за акцентуаціями характеру. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць / КПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2010. Вип. 8. С. 531–546.
15. Кузнецова Л.М. Вплив різних типів акцентуованих рис на рівень фрустрації підлітків. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. Вип. 211. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Ч. 1. С. 107–115.
16. Левитов Н.Д. Проблема психических состояний. *Вопросы психологии*. 1955. № 2. С. 16–26.
17. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. 2-е изд., доп. и перераб. Ленинград : Медицина, 1983. 255 с.
18. Максимова Н.Ю., Милютин Е.Л. Курс лекций по детской патопсихологии : учебное пособие. Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. 576 с.
19. Максимова Н.Ю. Психология девиантной поведінки : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
20. Максимова Н.Ю. Дисфункції сім'ї як визначальні чинники девиантної поведінки. *Суспільні процеси: психолого-педагогічні та соціальні аспекти*. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2004. 336 с.
21. Максимова Н.Ю. Диагностика и коррекция поведения трудных подростков. *Вопросы психологии*. 1998. № 3. С. 128–133.
22. Морозюк С.Н. Саногенная рефлексия, акцентуации характера и эффективность учебной деятельности / Волгоградский гос. технический ун-т. Москва : Московский институт медико-социальной реабилитологии, 2000. 256 с.
23. Панасенко Н.М. Особливості образу «Я» акцентуованих підлітків з девиантною поведінкою : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2007. 20 с.
24. Подмазин С.И., Сибиль Е.И. Как помочь подростку с «трудным» характером. Киев : Научно-практический центр «Перспектива», 1996. 160 с.
25. Практическая психология образования : учебное пособие для вузов / И.В. Дубровина, А.Д. Андреева, Н.И. Гуткина и др. ; под ред. И.В. Дубровиной. Москва : Просвещение, 2003. 480 с.
26. Пэррет Л. Подросток и его проблемы. Санкт-Петербург, 2002. 249 с.
27. Прахова С.А. Психологічні детермінанти подолання фрустраційних станів учнів різних вікових груп : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2017. 23 с.
28. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. Минск : Харвест, 1997. 584 с.
29. Токарева Н.М., Шамне А.В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во НУБіП, 2017. 548 с.
30. Фрейд З. Психология бессознательного. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 390 с.
31. Фельдштейн Д.И. Психология взросления. Структурно-содержательные характеристики процесса развития личности. Москва : Флинта, 2004. 670 с.
32. Britt S., Janus S. Criteria of frustration. *Psychological Review*. 1940. Vol. 47. № 5. P. 451–470.
33. Frustration and Aggression / J. Dollard, N. Miller, L. Doob, O. Mowrer, R. Sears. New Haven : Yale University Press, 1939. 300 p.
34. Dill J., Anderson C. Effects of frustration justification on hostile aggression. *Aggressive Behavior*. 1995. Vol. 21. № 5. P. 359–369.
35. Shamne A.V. The conceptual model of psychosocial development in the period of adolescence. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2013. Vol. 3. P. 165–169.